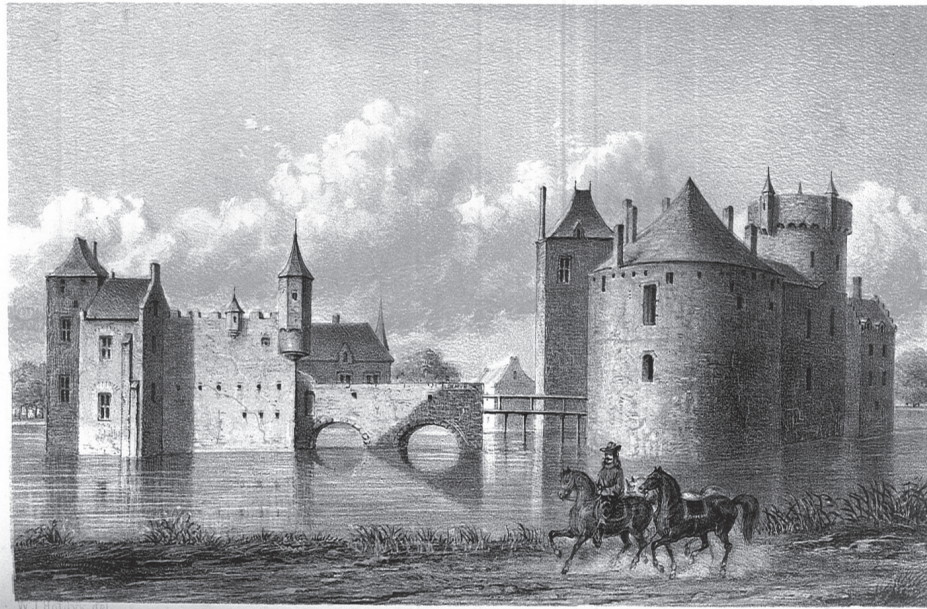

Kaatsen in Gelderland

HET KASTEEL TE CULEMBORCH.

Als voorbereiding op een expositie in de Bibliotheek Arnhem over het kaatsen in Gelderland verscheen in het tijdschrift van het Arnheems Historisch Genootschap een artikel van Menno Potjer over de geschiedenis van het Gelderse kaatsen, dat we, enigszins aangepast, hieronder overnemen. We laten Potjers bijdrage volgen door een beschrijving van de tentoonstelling in de Gelderland Bibliotheek. Het belang van deze bijdragen ligt niet zozeer in nieuwe gegevens (die waren aan ingewijden grotendeels wel bekend), maar veel meer in het feit dat ze laten zien tot welke resultaten enthousiasme en inzet kunnen leiden (redactie).

In de studie van Cees de Bondt uit 1993 is de geschiedenis van de kaatssport uitvoerig uit de doeken gedaan, aan de hand van bronnenmateriaal en literatuur uit ook andere gewesten. Dit artikel beperkt zich tot een kort overzicht van zijn gegevens uit Gelderland in het algemeen en uit Arnhem in het bijzonder. Deze informatie is nog enigszins aangevuld door een vrijwilliger van het Kaatsmuseum, Germ Gjaltema. Desondanks blijven de gegevens schaars. Ze bestaan vooral uit vermeldingen in rekeningen en uit aantekeningen op stadsplattegronden.

De eerste kaatsbanen

In de late middeleeuwen verspreidde het kaatsspel zich vanuit Frankrijk naar het noorden. Hertog Arnold van Gelre werd een enthousiast beoefenaar en liet in 1441 op zijn kasteel in Lobith een kaatsbaan aanleggen. De bal werd aanvankelijk alleen met de hand geslagen, wat wel eens pijnlijk kon zijn. In adellijke kringen ging men daarom een racket gebruiken. De oudste vermelding daarvan dateert uit 1506. In Gelderland is het racket waarschijnlijk geïntroduceerd door hertog Karel, die in 1525 rackets en ballen uit Brabant liet komen.

Hertog Karel was ook de eerste die in dit gewest een overdekte kaatsbaan aanlegde, later in die eeuw gevolgd door de heren van Culemborg en 's-Heerenberg. Het kaatsen ontwikkelde zich hierbij tot een vorm van tennis, maar nog wel op plavuizen.

In Holland kwamen erg veel kaatsbanen, die door de rijkere burgerij kon worden gehuurd, maar er zijn geen vergelijkbare gegevens uit Gelderland bekend. We weten alleen dat Harderwijk kort na de stichting van de universiteit in 1648 een overdekte tennisbaan kreeg in een voormalig klooster (1650). Toch is er een aanwijzing dat ook niet-adellijke personen en anderen dan studenten dit spel speelden, maar dan zonder rackets en in de openlucht, het zogenoemde boerenkaatsen. Ede had namelijk in ieder geval al in 1684 een straat die de Kaatsbaan heette.

Hertog Karel

De baan van hertog Karel was aan de noordkant van

het Stadhoudershof (later Prinsenhof) in Arnhem gelegen. Het dak ervan moest door zijn opvolgers geregeld worden vernieuwd, bijvoorbeeld in 1555 en 1569. In 1566 werden er horren aangebracht om te voorkomen dat kaatsballen de toen nog dure ruiten zouden breken. In Hollandse steden werd dit euvel bestreden door het kaatsspel uit de stad te bannen, een maatregel die in 1576 ook in Culemborg werd genomen. In 1564 werden de muren van de Arnhemse baan zwart geverfd. Deze gewoonte is ook uit andere gewesten bekend en was bedoeld om de witte ballen beter te kunnen zien.

In 1583 en 1629 is er in Arnhem sprake van een kaatsmeester die bij de kaatsbaan woonde. Die van 1629, Jan le Begus, werd ook wel Jan de Kaatser genoemd. Een kaatsmeester was iemand die baan en ballen kon verhuren en kaatslessen gaf. Hij had het misschien wel druk. Zo kaatsten in 1583 namelijk niet alleen de stadhouder en zijn gevolg, maar ook de jonkers die de vergaderingen van de Staten bezochten. Als zij die te saai vonden worden, liepen ze eruit weg om zich elders te verpozen. Het is niet zeker of prins Maurits hier nog geëkaatst heeft. Zijn oomzegger Willem II heeft later een zeer dure kaatsbaan aangelegd bij het door hem gekochte Hof te Dieren (1648).

Openbare orde

In de Middeleeuwen hadden al veel steden bepaalde spelen verboden. Na de Reformatie drongen ook overal de calvinistische kerken aan op betuigeling

van de speelwoede. Het ging dan niet alleen om dobbelen, maar om alle soorten 'bal slaen', zoals klootschieten, kegelen, klossen en beugelen. Een paar keer werd hierbij het kaatsen expliciet genoemd. Ook in Gelderland drongen de gereformeerde synodes aan op zo'n verbod (1593, 1598, 1618). Eén reden hiervan was dat er vaak om hoge geldbedragen gespeeld werd, wat tot vechtpartijen leidde. Verder dronken de toeschouwers nogal veel, vooral bij banen die naast een herberg lagen. Nog een ander bezwaar was dat het spel soms op zondag werd beoefend. In de classis Tiel werd in 1661 geklaagd dat in een dorp als Ingen 'op Sondagen grote insolentie met het klootspel, (papegaai)schieten en andersins begaen werde.' Dominee Altius uit Bolsward heeft vlak voordat hij naar Arnhem kwam, in een boekje het kaatsen dan ook scherp veroordeeld (1612). Uniek in zijn soort was de opvatting van graaf Floris I van Culemborg dat kaatsen een gezonde lichaams oefening voor zijn zoon vormde.

Wanneer werd er voor het laatst geëkaatst?

Na 1700 verloor het kaatsen terrein aan het buitenshuis beoefende kolven – een voorloper van het golfen en het hockeyen – en aan het binnenshuis gespeelde biljarten. In 1690 blijkt er bij de St.-Catherinadoelen een kolfbaan te zijn. Wanneer in de Arnhemse kaatsbaan voor het laatst is gespeeld, weten we niet. In 1728 werden er nog nieuwe horren geplaatst, maar zowel in 1649 als in 1730 woonde er geen kaatsmeester meer in het

O U D H E D E N. LXXXVII. 199

loten, alsoe dat men sie myt muhe vnd arbeit heeft nutten by einander roeyen (a). Dan toen waren noch drie stukken harden steens in de Caatsbaan te vinden, op de putten, daer 't waeter inne loopt (b) en wierdt dus dit spel nog onder den blooten hemel verrigt, maar zeide ik ook dat die baan eerst naderhand tot recreatie van Prince MAURITZ met een dak overtoegen wierdt. — Van den lust tot kaatsen in zyn tyd en het daar voor verspeelen van grof geld, van een honderd gullen vier vyf in Amsterdam, bragt ik in myne Studentendagen (c) twee voorbeelden aan, dan dat zyn maar klynigheden in vergelyk van die welke veel vroegere Franche verhaalen (d), ook omtrent beter toegestelde Kaatsbaanen aanbieden, want deeze Arnhemfche wierdt eerst in 't jaar 1630 (e) ten volle gevloerd, en omstreeks van dien tyd doet zich ook d'allereerste Kaatsmeester, wiens naam JAN LA BEGE mede JOHAN BEGUE geschreeven wierdt, op. Zyne Weduwe was FYKE CREEFTEN. In 't jaar 1648, wierdt haar

Tekstfragment over de kaatsbaan in Arnhem.
Uit: G. van Hasselt. Arnhemse Oudheden IV.
1804. blz. 197-201.

kaatsmeesterhuis. Na 1747 werd dat huis zelfs uitgebreid ten koste van de kaatsbaan. Prins Willem IV heeft het toen geschonken aan de auditeur G. Pronck en Willem V vergaf het vervolgens aan ds. J. Gavenon, die er tot 1794 bleef wonen. In 1817 is het huis, De Kaatsbaan genaamd, afgebroken om er het

nieuwe provinciehuis te kunnen bouwen. Nog in 1794 besloot het Bakkers- en brouwersgilde een overdekte kaatsbaan voor een bedrag van 680 gulden te laten bouwen. Of dat plan nog gerealiseerd is na de invasie van de Franse legers in januari 1795 is niet bekend, maar het duidt er wel op dat het kolven nog niet alles overheersend was.

Uit een klein eigen onderzoek in de *Publicatieboeken* bleek mij dat het Arnhemse stadsbestuur in de zeventiende eeuw het kaatsen nooit expliciet heeft verboden. Alleen 'wereldse vermaken' die schade toebrechten of erg ordeverstorend waren, trof dat lot, zoals het schieten met blaaspijpen of het knikkeren op de Markt. Pas in 1733 kwam er een verbod op het kaatsen op straat, herhaald in 1737. Er zijn (nog) geen sporen dat er ook buiten de stad een kaatsbaan zou zijn geweest.

Menno Potjer

Literatuur

C. de Bondt. *'Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen ...? Tennis in Nederland tussen 1500 en 1800*. Hilversum, 1993.

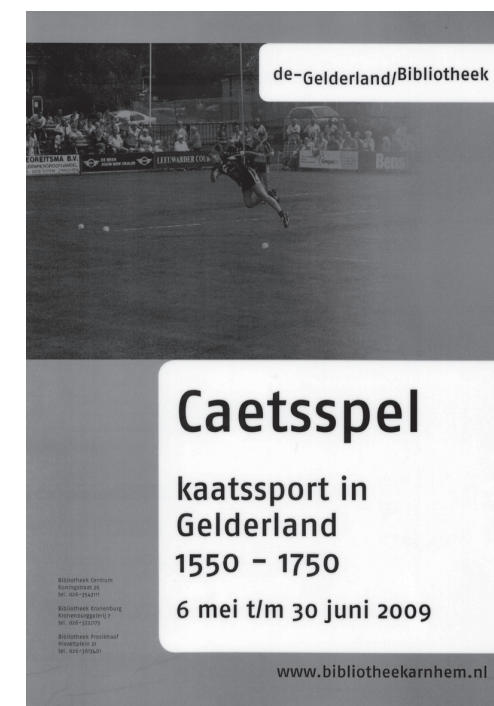
Zijn gegevens over Arnhem ontleende hij aan drie boeken van G. van Hasselt: *Bijdragen voor d' oude Geldersche maaltijden*. Arnhem, 1805, p. 197; *Arnhemsche Oudheden*. Deel IV. Arnhem, 1804, pp. 197-200 en: *Geldersch Maandwerk*. Deel I. Arnhem, 1807, p. 534 en idem, Deel II, p. 185. Verder aan A.H. Martens van Sevenhoven. 'Het Hof van Gelre te Arnhem'. In: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 32 (1929), pp. 27-33 en aan de plattegrond uit 1766 (GldA., toegang 0012, *Archief Rekenkamer*, kaartnummer 296). Gegevens over de rest van Gelderland putte De Bondt uit: A.P. van Schilfgaarde. *Het Huis Bergh*. Maastricht, 1950, pp. 132, 180-181; A.W.K. Voet van Oudheusden. *Historische beschrijving van Culemborg*. Utrecht, 1753, p. 430 en: G.D.J. Schotel. *Floris I en Floris II van Pallandt, Graven van Culemborg*. Arnhem, 1846, p. 139.

J. Anspach. 'Tielsche classicalia uit vroeger eeuwen'. In: *Bijdr. Med. Gelre* 1902, p. 213.
J.K. de Klerk. 'De politieke invloed van de gilden in Arnhem in de 17de en 18de eeuw'. In: *Arnhem de Genoeglijkste* 22, 2002, p. 162.

J.W. van Scherrenburg. 'Deed men in Ede aan de kaatsport?'. In: *De Zandloper*, kwartaalblad van de Vereniging Oud-Ede, jrg. 2003, nr. 3.

De tentoonstelling over het kaatsen in Gelderland

De Gelderland bibliotheek (het Gelderse documentatiecentrum van de Bibliotheek van Arnhem) werd de afgelopen jaren regelmatig bezocht door de heer Germ Gjaltema. Deze Friese bezoeker bleek nogal wat gegevens verzameld te hebben over het Gelderse kaatsen. Het idee rees om daaruit een kleine expositie samen te stellen. Maar alleen "plat" materiaal is, zelfs voor een belangstellende bezoeker, minder interessant. Daarom werd voor wat "aankleding" van het geheel contact gezocht met het Kaatsmuseum in Franeker.

Affiche met aankondiging van de tentoonstelling in de Gelderland Bibliotheek te Arnhem.

Een afgevaardigde van dit museum, de heer Jan Suierveld, bezocht in 2008 de Gelderland bibliotheek. In Friesland leefde namelijk de gedachte het kaatsen ook buiten de eigen provincie te gaan promoten en een tentoonstelling in Gelderland zou daartoe een goede gelegenheid kunnen zijn. Men wilde die het liefst gelijktijdig met het kaatsseizoen laten lopen. Dat zou dan zomer 2009 worden. Voor mij, die het vuurtje daarom bijna een jaar! lang warm moest houden, was dat best lastig, omdat ik niet precies wist wat de uitkomst zou zijn.

PR en publiciteit

Van de zijde van de Gelderland bibliotheek werd de tentoonstelling meegenomen in het bibliotheek-promotiesysteem, genaamd "de Beleefbibliotheek". Dat betekende: een aankondigingstekst in de promotiefolder, persberichten, posters in het bibliotheekgebouw en daarbuiten een publicatie van het tentoonstellingsverhaal over kaatsen op de website van de Gelderland bibliotheek: <http://www.biblioarnhem.nl/index.php?pageld=nieuwsitem3&item=181>
De "kaatsstamtam" deed zijn werk: in de periode voordat de tentoonstelling haar beslag zou krijgen, werd bijvoorbeeld al een belangstellende mail van de kaatsvereniging in Lelystad ontvangen. Verder kreeg ik contact met de Arnhemse historicus Menno Potjer. Hij beloofde ook nog onderzoek te doen en misschien een artikel te schrijven voor het blad van het Arnhems Historisch Genootschap. Zo geschiedde (zie het artikel hiervoor). Naar aanleiding van deze

publicatie wijdde een journalist van *De Gelderlander*, Harrie van der Ploeg, op zijn beurt een artikel aan het onderwerp. Zelf plaatste ik nog een fotoserie van de Kaatstentoonstelling op het foto-shareprogramma Flickr: <http://www.flickr.com/photos/8163972@N03/sets/72157618789659664>

Een toevallige bijkomstigheid was dat de historische vereniging Culemborg in haar blad *Culemborgse Voetnoten* 2008, nr. 37, p. 24-35, een gedegen artikel publiceerde over het kaatsen rond het kasteel Culemborg onder de titel: 'Wie de bal kaatst ...'. Het algemene verhaal over kaatsen in dit artikel en de bronvermelding waren voor mij een welkome aanvulling op de gegevens van de heer Gjaltema.

De tentoonstelling zelf

De Gelderland bibliotheek had een aantal vitrines (met verlichting) beschikbaar gesteld voor het tentoonstellen van de vaak kostbare prijzen die men in het verleden met kaatsen had gewonnen. De gouden munten, horloges en dergelijke, maar ook de oude leren kaatshandschoenen en de kaatsballetjes hadden hierin een veilige en overzichtelijke plek gekregen.

Inhoudelijk plaatste ik de Gelderse kaatshistorie in het kader van de gehele kaatsgeschiedenis. Zo kwam er ook een chronologische volgorde in het geheel. Ik liet mij vooral leiden door mooie, oude boeken die de bibliotheek van Arnhem in haar bezit heeft zoals: *Het Groot Placaet-boeck* (17de eeuw), waarin het verhaal